

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

19-20 қараша 2015 жыл

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

19-20 ноября 2015 г.

MATERIALS

of International scientific-theoretical conference
ACTUAL PROBLEMS OF WORLD HISTORY

November 19-20 th, 2015.

Алматы 2015

МАЗМУНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Г.М. Мутанов Вступительное слово	3
--	---

БАЯНДАМАЛАР/ДОКЛАДЫ

Жумадил А.К. Активизация внешней политики ойратов в Казахстане в 30-90-х годах XVII века	4
Жумагулов К.Т. Значение источников Ватикана в исследовании истории тюркского мира.....	7
Әбжанов Х.М. Ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясы.....	9
Омарбеков Т.О. Тарақ таңбалылардың түркілік тарихы.....	17
Калыш А.Б. Роль внутрисемейных отношений в стабильности брака	22
Кокебаева Г.К. Лига «Прометей» и тюркская эмиграция в Европе.....	25
Мирзаев Д.З. Нация как феномен исторического процесса: европейский опыт, советское наследие, современный дискурс	28

БІРІНШІ СЕКЦИЯ/ПЕРВАЯ СЕКЦИЯ

«ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚТЫҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАРЫН ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢА ӘДІСТЕМЕЛІК ТҮРҒЫЛАРҒА САЙ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУ»

«ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОКОВ ЕВРАЗИЙСТВА В КОНТЕКСТЕ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ В СООТВЕТСТВИИ С НОВЫМИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМИ ПОДХОДАМИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ»

«INVESTIGATION OF THE HISTORICAL ORIGINS OF EURASIANISM IN THE CONTEXT OF THE URGENT PROBLEMS OF OUR TIME, IN ACCORDANCE WITH THE NEW METHODOLOGICAL APPROACHES TO HISTORICAL SCIENCE»

Қожакеева Л.Т. Н.Ә. Назарбаевтың еуразияшылдық бастамасының Қазақстан мен ТМД елдері тарихындағы ролі ..	31
Жумагулов К.Т. ЮНЕСКО и аудиовизуальное наследие	35
Fabio L. Grassi Europa and the greater asia in the past and now	38
Төлебаев Т.Ә. Орталық Азия мен Қазақстандағы ежелгі және ортағасырлық жолдар тарихы туралы жаңа концепциялармен парадигмалар	40
Садыкова Р.О., Раймбекова М.Т. Еуразияшылдық тарихын оқу үрдісінде түсіндіру	45
Ислам Қабышұлы Түркі тектес халықтардың тарихи жәдігерлері.....	48
Асылбекова Ж.М.-А. История становления системы миротворчества ООН.....	54
Тастанбеков М.М. Саха халқының шығу тегінің түркілік сипаты жөнінде.....	57

ТАРАҚ ТАҢБАЛЫЛАРДЫҢ ТҮРКІЛІК ТАРИХЫ

Мәселенің бастаулары Шыңғысханның көшпелілерінің бір орталыққа бағынған мемлекеті кезеңінен де ары, терең тарихи тамырға жетелейді. Мұнда бір нәрсе даусыз. Тарақ таңбасын иемденген жоғарыда аталған қазақты құраған түркі тайпалары, олардың ішінде Тарақты да бар, өзара және моңғолдармен жақын қарым-қатынаста болған. Енді осы мәселені нақтырақ қарастыруға күш салайық. Алдымен әңгімені Жалайырдан бастаймыз. Кезінде Шыңғысханның екі ғасырдай бұрын Жалайырлардың тайпалық бірлестігі 10 рудан тұрғандығын Рашид-ад-дин атап көрсеткен еді. Олар: джат, тукраун, кунксаут, кумсаут, уят, нилкан, куркин, тулангит, тури, шанкут рулары¹. Бұл рулардың қайдан шыққанын, тарихи тамырларын біз Жалайырдың тарихын арнайы зерттеген монографиялық еңбегімізде атап көрсеткенбіз². Жалайырдың тарихын зерттеу барысында аңғарғанымыз, X-XI ғасырларда-ақ Жалайырлар жаңадан қалыптаса бастаған моңғол бірлестігінің солтүстік шығысындағы ең жақын көршілерінің бірі болған. Сондықтанда моңғолдарға Жалайырлар о бастан-ақ қоңсы болды. Кейінгі тарихи даму барысында Жалайырлар “ұнаған бол” атанған моңғолдарға қоян-қолтық араласқан және қызмет жасайтын тайпаға айналды³. Мұндай атау алғандардың кімдер екендерін алда нақты айтамыз.

Аталарына адал қызмет еткен Жалайырларды Шыңғысхан да өзінің бауырына тартты. Нәтижесінде Жалайырлар Шыңғысханның тұсындағы әлемдік жаулау жорықтарында моңғолдардың ең сенімді серігіне айналып, Шыңғысхан өзінің әскерлерінің бірқатар бөліктерін Жалайырларға басқартты. Мұның өзі Жалайырдың бұрынғы рулық құрамының күйреп, дүние жүзіне шашырап, ақырында аман қалған жұрнақтарының Шуманак (Шудың күзетшісі), Сырманак (Сырдың күзетшісі) деген рулық атаулармен жаңа құрылымға бірігуіне алып келді. Бұл XIV ғасырда орын алған тарихи процесс деп жүрміз. Осындай жаңа бірлестіктермен Жалайырлар жергілікті жерлерде моңғолдардың әкімшілік нұсқауларын жүзеге асыратын сенімді тайпа ретінде тарих сахнасына жаңа сапалық құрылыммен шықты. Мұның өзі кейінгі Қазақ хандығы тұсында, әсіресе, Есім ханның ықпалымен Қазақ хандығы “Есім ханның ескі жолы” аталған реформаның негізінде жүздік құрылымдарға бөлініп, мемлекетті басқарудың жаңа жүйесі енгізілген кезде Жалайырлардың Ұлы жүзге “ноқта аға” атануына алып келді.

“Ноқта аға” мәртебесінің белгілі бір жүзде шешуші, жетекші рол атқаратын, яғни қазақтың хан-сұлтандарына жақын ықпалды тайпаларға берілгені белгілі. Рулық таңбаны зерттеу Жалайырлардың моңғолдармен ғана емес, жоғарыда аталған, ішінде Тарақты да бар, қазақты құраған басқа тарақ таңбалы тайпалармен де әлеуметтік-этникалық байланысты екендігін көрсетеді. Соларға нақтырақ тоқталар болсақ, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тарақ таңбалы төлеңгіттер (тулангиттер) ежелгі Жалайыр тайпасын құраған 10 рудың бірі болып табылады⁴. Төлеңгіттер кейінгі VIII-IX ғасырлардағы Ұйғыр қағанатының құрамына да “доланго” деген атпен енгенін жақсы білеміз. Төлеңгіттер тарихы зерттеуші Л.П.Потаповтың монографиялық зерттеуінде арнайы талданған болатын. Онда айтылған мәселелерді жүйелейтін болсақ, Төлеңгіттердің ата тегін Тарақтымен байланыстырып төмендегіше таратуға болады:

¹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII т. 1-кітап. -А., 2007. -117 б.

² Сонда, -93-222 бб.

³ Сонда, -???

⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. VIII т. 1-кітап. -117 б.

Мәселені тереңдете зерттеген Л.П.Потапов теле этнонимінің Қытай жазбаларында YI ғасырдың екінші жартысынан бастап кездесетінін оның кейде гаогюй атанғанын, сондай-ақ телелердің өздерінің ғұндардың тікелей ұрпағы болып табылатынын дәлелді түрде атап көрсеткен еді⁵.

YIII ғасырдағы ежелгі түрік ескерткіштеріндегі жазбаларда кездесетін тоғыз оғыз тайпалар одағы шын мәнінде теле тайпаларының конфедерациясы болып табылады. Тоғыз-оғыздар Шығыс тюркюлармен көрші болғандықтан, олардың тұрмысы, тілі өте ұқсас болды. Яғни, телеңгіттердің атасы тоғыз-оғыздар шын мәнінде түркі тілді тайпалар болатын⁶. Теле одағының құрамында телеңгіттермен қатар басқа да түркі тілдес тайпалар болғаны белгілі. Сондықтанда телеңгіттердің арғы тегінің түркі тілдес екендігі ешбір күдік туғызбайды.

Жалпы қазақ халқын құраған тарақ таңбалы бес тайпаның ішінде (төре, жалайыр, телеңгіт, тарақты-табын, тарақтының өзі) ежелгі тарихы терең, ұлыс ретінде белгілі тайпалар кімдер дер болсақ, алғаш төлеңгіттерді аузымызға алар едік. Оның себебі, ежелгі Қытай деректерінде жоғарыда аталған тарақ таңбалы тайпалар арасында алғаш ауызға алынатыны және басқа Тарақты тайпаларынан бірнеше ғасыр бұрын тарих сахнасына шыққаны осы төлеңгіттер. Олар X ғасырда Қытай деректерінен белгілі болған Жалайырлардан да бұрын YII ғасырда жеке ұлыс ретінде көршілеріне белгілі болды. Ежелгі Қытай жылнамаларында төлеңгіттерге байланысты мынадай сипаттама айтылған: “телеңгіт (多览葛) 多濫 (телен) деп те аталды. Сір-енданың шығысында, Тоңра суының бойында, соғысқа жарамды он мың адамы бар. Енде жойылған соң, оның ағаманы іркін Телеңгіт Мар Құйғырлармен бірге сарайға келіп қол тапсырды. Оның жеріне Өнен тұтықтығы құрылды. Телеңгіт Мар оң қол тоқсауыл тай санғұн әрі тұтық болып тағайындалды. Ол өлген соң, Телеңгіт Себүк тай елтебер болып көтеріліп, мұрагерлік жолмен тұтық болды”⁷. Бұл дерек төлеңгіттердің YII ғасырдағы Құйғыр одағында жеке ұлыс болғандығын дәлелдейді. Олардың әскерлерінің саны 10 000 адамды құрауы бұл тайпаның жауынгерлік қуатын көрсетеді. Айта кеткен жөн, дәл осы Қытай деректерінде Байырқы тәрізді үлкен тайпалардың өздері де 10 000 әскер ғана шығара алатын. Оларда 60 000 түгін, яғни жанұя бар еді. Сондай-ақ, Бүркіт атты 30000 түгіні бар ірі тайпа да 10000 әскер ғана шығара алатын еді⁸. Егер ежелгі Қытай мемлекетінің солтүстігіндегі түркі тайпаларының арасында соңғы аталған екі тайпа ең беделді және қуатты тайпалар болғанын ескерер болсақ, онда солармен шамалас әскері бар телеңгіттің де оңай болмағанын байқар едік. Екінші аты “телек”, кейде “телен” делінетін телеңгіттердің арғы тегі туралы деректер де Қытай жылнамаларында едәуір нақты айтылады. Онда осыған байланысты мынадай мәлімет сақталған: “Телек – асылы ғұнның бір тармағы. (Таң Гаузу заманы) удының (618–626) алғашқы жылдарында Сір-енда, Қыбыт, Құйғыр, Тыба, Құрықан, Телеңгіт, Бүркіт, Байырқы, Тоңра, Ғұн, Сегет, Қоқсар, Қығыт, Едіз, Ақ септер Манғар шолдің теріскейіне бытырап қоныстанды. Олар түгелімен Телек ұлысына қарады. Сүй (Яңди заманы) да-йе жылдары (605–617) Батыс түріктің Шора қағаны мықтап күшейгенде Телек ұлысы түгелімен соған бодан болды. Кейінірек Шораның аса ауыр алым-салығынан ығыр болды да, Телектер бірінен соң бірі бойларын аулаққа салды. Сонан Іліг іштей ыдырағанда Сір-ендаға қарады. (Таң Тэйзұң заманы) жыңгуанның 20 жылы 646) Сір-енда жойылды. Тэйзұң Линжоуға аттанған сапарында Жиняңға бірталай күн дамылдады. Сонда Телектің Құйғыр, Байырқы, Тоңра, Бүркіт, Телеңгіт, Сегет, Едіз, Қытан, Ғи, Ғұн, Қоқсар сияқты он бір арысы еншілерінен тарту-таралғы ұсынып, (патшаға) дағ айтып: “Енда қағаны іргелі елге бас имеді. Ол қаныпезер, жөрелгісіздігінен құлыңыз бізге әмірші болудан қалды. Оның жаны жаһаннамға аттанып, елі торғайдай тозды. Құлыңыз біздің алды-алдымызға иелігіміз бар. Ендаға ермей, Көктің ұлы сізге бағыну үшін келдік. Шапағат нұрыңызды төгіп бізді хандардан ұлық қойып басқарыңыз. Сөйтіп құлдарыңызды асыраңыз” деді”⁹. Көріп отырмыз, бұл мәлімет YII ғасырдың бірінші жартысына жатады. Телек одағы, онан соң Сір-енда басқарған бірлестік осы кезеңде ыдырай бастаған. Берекесі қашқан ел, ішінде Телеңгіт тайпасы да бар, Қытай патшасынан пана іздеген. Олар болса, жоғарыдағы үзіндіден көргеніміздей, бұл Түрік тайпаларына арнайы тұтық ұйымдастырып, оларды өзінің ықпалына қаратқан. Осыдан соң телеңгіттер қисыны кеткен бұл бірлестіктен шығып, Ұйғырлар одағына ойысты. Яғни, кейіннен қазақтың төре тұқымына қызмет жасаған төлеңгіттердің тарихи тамыры әріде, орта ғасырлардағы Ұйғыр қағанатымен тығыз байланысты болып табылады. Ұйғыр қағанатының өзі пугу, доланго, баегу, тунло, байси тәрізді тоғыз-оғыз тайпаларынан құралды. Оларды басқарған хуйхэ (ұйғыр) тайпасы болатын. Сондықтанда бұл қағанат шын мәнінде Түркі

⁵ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. -Л., 1969. -147-150 бб.

⁶ Сонда, -154 б.

⁷ Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). 2 кітап. -А., 2006. -217 б.

⁸ Сонда, -215-216 бб.

⁹ Сонда, -247 б.

қағанаты бола тұрса да және бұрынғы Шығыс Түрік қағанатының тікелей мұрагері болса да, Ұйғыр қағанаты атанып кетті¹⁰.

Ұйғыр қағанаты талқандалып, оны Қидан мемлекеті ауыстырғаннан соң төлеңгіттер Жалайыр одағына ауысты. Сойтіп, ежелгі Жалайырларды құрайтын беделді он рудың біріне айналды. Осы кезден бастап төлеңгіттерді Жалайырдың төлеңгіті (телегеті) деп атайтын болды. Дегенмен де шын мәнінде төлеңгіттердің тарихы Жалайырлардан да терең және олардан бұрын ұлыс болған дегенді тағы да айта аламыз. Бұл басымдық төлеңгіттер Жалайыр одағына кіргеннен соң да сақталған тәрізді.

Шыңғысханға және оның бабаларына Жалайырлар адал қызмет ете бастаған кезде төлеңгіттер де Жалайырлар тәрізді моңғолдарға сенімді серік болды деуге негіз бар. Сондықтанда Шыңғыс тұқымдары қазақты құраған түркі тайпаларына таңбалар үлестіргенде төлеңгіттер де төре тұқымының өзінің таңбасы тарақты иемденді. Таңбасы біз әңгіме етіп отырған кейінгі Тарақты тайпасыменен бірдей болғандықтан, ал шығу тарихы Жалайырдан да әріде жатқандықтан, төлеңгіттерге байланысты бұрын Жалайыр тарихын зерттегенде айтқан пікірлерімізді осы жерде тағы да еске сала кетсек, артық болмас деп ойлаймыз. Онда мынадай жолдар бар: “Ежелгі Жалайырларды құраған 10 рудың қатарында төлеңгіттер де аталады. Зерттеуші Ю.Зуев төлеңгіттерге томендегідей сипаттама береді: «*طوال نکقیت* толангыт (кит. до-лань-гэ ta-lam-kat<talanqat~talanngat) – первоначально племя тиреков и уйгуров; обитало на восточных границах племен тонга и орхонских се-яньто; в эпоху монголов становится известным на Саяно-Алтае»¹¹.

Көрсетілген аймақтар ежелгі жалайырлар мекендерінен қашық емес.

Ежелгі Жалайырларды құраған төлеңгіттердің (тулангиттердің) тарихи тағдырлары біршама айқын. Сондықтанда С.Аманжолов “қазіргі қазақ және алтай төлеңгіттері ежелгі жалайырлардың төлеңгіттеріне сәйкес келеді” деген батыл пікірді айтады¹². Төлеңгіттердің жалайыр құрамында болғанын Лубсанданзанның “Алтын тобысында” кездесетін “Жалайырдың Телегеті” деген сөздердің кездесуі де дәлелдеп тұрғандай¹³.

Башқұрт тарихшысы Р.Г.Кузеев “Таварих-Гузида” дерегіндегі мәліметке сүйене келе төлеңгіт, урасут және коштеми (урянкат) тайпаларының биш кавм – бес тайпа деген атпен белгілі болғанын бұларды кезінде қырғыздармен соғыс кезінде Шыңғысханның бағындырғанын атап көрсетеді¹⁴. Мұнда айтылатын Алтайдағы төлеңгіттер мен жалайырлардың арасын Байкал көлі бөліп жатқан тәрізді. Тайпалардың көлді айнала көшіп жүргендерін ескерер болсақ, Жалайырлар құрамына кірген төлеңгіт осы аталған бес тайпа құрамындағы төлеңгіттердің бір бөлігі деп айтуға негіз бар. Биш кавм, яғни бес тайпа бірлестігіне кіретін төлеңгіттерді Р.Г.Кузеев моңғол тобына, тіптен “орман тайпаларына” жатқызады. Ол құрамында төлеңгіттер бар биш кавм тайпа бірлестігінің кейініректе башқұрттардың бишул тайпасының этногенезіне ықпал жасауы мүмкін дей келе, сонымен қатар бұл этнонимнің қазақтардың Ұлы жүзінде, өзбектерде, ноғайларда кездесетініне назар аударады¹⁵. Осының бәрі бізді төлеңгіттер жекелеген түркі халықтарының және олардың кейбір тайпаларының, соның ішінде жалайырлардың да қалыптасуына ықпал еткен деп айтуға итермелейді.

Алайда кейінгі қазақ төлеңгіттері туралы айтқанда мынаны да ұмытпаған жөн: ХХ ғасыр басында төлеңгіттер туралы шағын еңбек жазған Ф.Зобнин “төлеңгіттер деп бұрын және қазір қырғыздардан (қазақтардан – Т.О.) шыққан, кедейшілікке және т.б. жағдайларға байланысты өздеріне пайда түсіргенше сұлтандарға әрқашан жақын көшіп, онан соң оларды тастап, өздеріне тиімді басқа жаққа кетіп қалатындарды айтады”¹⁶. Осы еңбегінің келесі бетінде автор төлеңгіттерге мұнан гөрі анықтау түсініктеме береді: “төлеңгіттер деп сұлтандар басқа болыстардан қысымнан немесе кедейліктен қашып, сұлтандарды паналаған қырғыз (қазақ – Т.О.) кірмелерін қабылдады. Төлеңгіттер деп сұлтандар әртүрлі қызметке дайын адамдарды таныды. Бірақ төлеңгіттер сұлтандарға зорлықпен емес, өз еріктерімен қызмет жасады және олар сұлтандарды әрқашанда тастап кете алды”¹⁷.

Жалайырлар тарихын зерттегенде Рашид-ад-диннің төлеңгіттерге қатысты пікірлеріне де тоқталған болатынбыз. Онда ол Эргэнэ-хонға кетіп, сонда төрт ғасырдай өмір сүрген екі адамнан тараған ұрпақтарды әңгімелей келе, оларды Оғыз хан шежіресіне жалғастырып, яғни түркі тайпаларының ата-тегіне алып келеді¹⁸. Рашид-ад-диннің бұларды, яғни Оғыз ханнан тараған

¹⁰ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. -М., 1961. -33-34 бб.

¹¹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. -297 б.

¹² Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. 1. -46 б.

¹³ Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. II т. -105 б.

¹⁴ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. -М., 1974. -276 б.

¹⁵ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. -276 б.

¹⁶ Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в Киргизской степи. 1902. -43 б.

¹⁷ Сонда, -43 б.

¹⁸ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ т. 1-кітап. -142 б.

түркілерді екі қауымға бөліп қарастырғаны белгілі¹⁹. Онда мынадай жолдар бар: “Олардың (Оғыз ханнан тараған ұрпақтардың – Т.О.) бір бөлегінің аттары анық белгілі емес еді, ал екінші бөлегінің аттары мәлім болатын.

Тағба: қауымның өздері де, олардың ұрпақтары да мәлім болды.

Қисм *аууал*, яғни әуелгі бөлек [Айтылмақшы] қауымдардың кім екендігін бұ заманда оларды моғол деп атады, бірақ олардың негізгі аттары моғол емес еді. Неден бұл соңғы заманда оларға моғол деп [ат тақты]. Олардың әрбір ұрпағы, көптеген қауым өсіп-өнді. Әрбірінің аталары мәлім және белгілі. Олар: **жалайыр, йесунит, татар, меркіт, күрлеуіт, тамғалық, тарғұт, ойрат, барғұт, құры, тулас, тума, бұлғашын, кермучин, орасут, теленут, кестеми, орианка, құрқан, суканья**²⁰. Мұндағы Қадырғали Жалайыр бабамыздың Рашид-ад-диннен алған мәліметтері тарихи шындықты дұрыс көрсетеді деп ойлаймыз. Осында көрсетілген теленут тайпасы төлеңгіттер тайпасының бұрмаланған аты болып табылады. Бұған күмәнданудың еш реті жоқ. Жалайырлар тәрізді төлеңгіттер де кезінде моңғолдарға қызмет еткендіктен, моғол (моңғол) атанып кеткені тарихымыздан жақсы белгілі. Оны біз емес, Рашид-ад-дин де, Қадырғали Жалайыр да мақұлдап отыр.

Бұл айтылғандардан қандай қорытындылар туындайды? Біздің ойымызша, алғашқы ортағасырларда Алтайда өзіндік тайпа бірлестігін құрған төлеңгіттер этникалық құрамы біртекті болмағандықтан әртүрлі тайпаларға ыдырап кірме атанды. Олардың кейбір рулары осылайша ежелгі жалайырлар құрамынан көрінді. Бірақ моңғолдарға қызмет ету барысында төлеңгіттер ыдырап кетті. Олар бұрынғыша Шыңғыс тұқымдарына (төрелерге), сұлтандарға қызмет етумен болды. Осылайша Ф.Зобнин тарихын жазып отырған ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында төлеңгіттер ежелгі тайпадан біртіндеп әлеуметтік топқа айналды²¹.

Осы айтылғандардан аңғаратынымыз, біріншіден, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, төлеңгіттер кезінде ежелгі түркі дүниесіне кеңінен мәлім үлкен арыс болған. Әр түрлі тайпалық одақтар, қағанаттар және мемлекеттік құрылымдар құрамына енген, Жалайырлардың Х-ХІІІ ғасырлардағы тайпалық одағын нығайтқан; екіншіден, біз білетін төлеңгіттер тарихы екі үлкен дәуірден тұрады. Оның алғашқысы – Шыңғысханға дейінгі төлеңгіттердің жеке арыс ретінде өмір сүрген қуатты кезеңі. Екіншісі – моңғол жорықтарынан кейін Жалайырлар тәрізді моңғолдарға адал қызмет жасаған және әр түрлі жорықтар барысында әр түрлі қолбасшылардың қарауына түсіп, бытырап кеткен төлеңгіттер. Енді төлеңгіт ұлыс ретінде өмір сүруден қалды. Алайда олардың ұрпақтары ата-бабадан қанға сіңген қасиет бойынша бұрынғысынша билеушілерге қызмет етуден бір танбады. Төлеңгіттердің шашырап кеткен соңғы ұрпақтарының жұрнақтары әлеуметтік топтар ретінде кейінгі қазақ хандарына да қызмет етті. Тегінде билеуші төрелерге қызмет етуге бейім тұрған төлеңгіттердің моңғолдардан бұрынғы бабалары байырғы төлеңгіт рулары Жалайырлармен бірге моңғол жаулауы тұсында ыдырап, қайта қалыптасқан кейбір қазақты құраған түркі руларының арғы тегін құрайды десек жалған сөйлей қоймаспыз.

Тағдырдың талқысына түсіп, моңғолдарға қызмет жасаған жалғыз төлеңгіттер мен жалайырлар ғана емес. Кезінде моңғолдармен бірге көшіп-қонып жүрген көрші тайпалар моңғолдардың күшеюіне байланысты оларға құл, жалшы, тіптен малай болуға мәжбүр болды. Сонымен бірге түркі тайпаларының тағы бір бөлігі тарих сахнасына Шыңғысхан тәрізді ерекше тарихи тұлға шыққан кезде, моңғолдармен шайқастарда жеңіліске ұшырап, еріксіз оларға бағынуға және қызмет етуге тиісті болды. Керейттер мен наймандардың тағдыры осының айқын көрінісі. Біздіңше, жалайырлар мен төлеңгіттер алғашқы топтағы моңғолдарға өз еркімен берілген түркі тайпаларының шоғырына жатады.

Айта кеткен жөн, моңғол билеушілеріне қызмет еткен моңғол-түркі тайпалары бірнеше әлеуметтік сатыларға жіктеледі. Алғашқы қоғамдық институт *өтегу-богол* (моңғолша *ötegu-bojol* немесе *ötögu-bojol* – сөзбе-сөз айтқанда “байырғы құл”) деп аталады. Мұның екінші түрі де бар. Ол *ұнаған-богол* (*unağan bojol* – сөзбе-сөз айтқанда “ата-бабасынан бері құл”). Бұлардың айырмашылығын кезінде Б.Я.Владимирцов, П.Пеллио, И.Н.Березин, И.А.Златкин, Н.Ц.Мункуев тәрізді ғалымдар зерттеген болатын. Бұл зерттеушілердің пікірі мынаған келіп саяды. Алғашқы, яғни өтегу-боголдар билеуші рудың басыбайлы құлдары деген мағынаны білдіреді. Бұл тегінде ХІ-ХІІ ғасырлардан бұрынырақ орын алса керек. Ал Шыңғысханның заманында бұл екі ұғым біртіндеп бірігіп, бір ғана мағынаны бергені байқалады. Мәселе түсінікті болу үшін бұрын Жалайырды зерттегенде пайдаланған Б.Владимирцевтің төмендегідей пікірін қайталап келтіреміз: “В век Чингисхана появляется, благодаря войнам и набегам, значительное количество завоеванных родов, они называются уже просто *bogol*, но скоро или через нескольких поколений они превращаются в тех же

¹⁹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. -77 б.

²⁰ Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. -А., 1997. -24-25 бб.

²¹ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮШ т. 1-кітап. -128-130 бб.

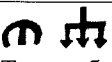

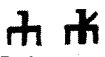

utagan bogol, как бы повторяя историю последних. Впрочем, в данном случае замечается и большое отличие, которое подробно будет рассмотрено ниже, о именно: новые *bogol'ы* часто становятся крепостными вассалами не рода, а определенного лица и служит ему и его дому.

Кроме того, монгольское родовое общество XI-XIII вв. знало и рабов, рабов-служителей; если они и не были рабами, напоминаящими рабов у оседлых народов, то все-таки отличались от крепостных "вассалов". Назывались они *otole bogol* "простые рабы" или *jala'u* "молодцы". Последнее название лучше всего и объясняет их положение: это были ловкие прислужники в ставках, конюхи, etc"²².

Жалайыр тарихын зерттегенде атап корсеткеніміздей, "унаган воол" категориясына, яғни моңғолдардың өздерімен туған-туыстай араласып жақын болып кеткендерге жалайырлардың және олардың құрамына кірген төленгіттердің де жатқаны белгілі. Кезінде Шыңғысхан бұл рулық-тайпалық бірлестіктерді бөлшектеп, әскери қызметке жегіп, таратып жіберді. Осыған байланысты бұл топқа жататын рулар шын мәнінде өздерінің бұрынғы моңғол билігіне дейінгі рулық құрылымдарынан мүлде дерлік айырылып қалды. Шыңғысхан құрған мемлекет жағдайында оған қызмет етуші түркі рулары қатты бөлшектеніп кеткендіктен, өздерінің бұрынғы беделді рулық тармақтарынан қол үзді. Осылайша көптеген рулардың аты шын мәнінде ұмытыла бастады. Алайда кезінде беделді болған ру-тайпалар аттары жойылып кете қойған жоқ. Ол туралы біз кезінде Жалайыр тарихын зерттегенде былай деп жазған болатынбыз: "Екі-үш ғасыр өткен соң бұрын осы тайпаларды құраған беделді рулардың тарихта атауы да ұмытылып кетті. Енді бұл тайпаларды мүлде жаңа рулар толықтырды. Алайда бұлардың өздерінен бұрынғы осы тайпаға кірген, бірақ кезінде ыдырап кеткен рулармен тікелей қандас туыстық байланыстары сақтала қойған жоқ.

Әрине, "унаган воол" тобына жататындар өздерінің руларын сақтап қалуға тырысып, тіптен ру таратылып жіберілген соң да оны қайтадан қалпына келтіру үшін күресті. Алайда моңғолдар үстемдігі жағдайында бұл аса қиын еді. Сондықтанда кезінде күшпен бөлшектенген жалайырлар, баяуттар және т.б. моңғол билігі кезінде амалсыздан бытырап көшіп жүрді"²³.

Осылайша "унаган воол" тобына жататын моңғолдарға аса жақын және олардың сеніміне ие болған жалайыр, төленгіт тәрізді ру-тайпалар Моңғол мемлекеті тұсында өздерінің бұрынғы, даңқты ата-бабаларының рулық атауын есте сақтаса да, қайтадан бас қосып ежелгі тайпалық құрылымды қалпына келтіру аса қиын болды. Алайда ата-баба дәстүріне адал олар бұрынғысынша Шыңғысхан тұқымына ең жақын және адал қызмет етуші ру-тайпалар қатарында қалды. Қазақ тайпаларының ішінде бұл топқа ата-бабалары кіретін тайпалар біздің ойымызша төмендегілер²⁴:

78. Сұлтан	 (А.Харузин, Н.Потанин)	 (И.Добросмыслов)	 (М.Тынышбаев)
70. Тарақты	 (М.Гродеков, С.Аманжолов, Н.Мынжан)	 (Н.Потанин)	
12. Табын	 (А.Левшин, А.Мейер, И.Добросмыслов)	 (И.Казанцев)	
13. Тама	 (И.Казанцев)		
42. Жалайыр	 (М.Гродеков, М.Тынышбаев, С.Аманжолов, Н.Мынжан, Х.Арғынбаев)		

Бұл кестеде көрсетілген сұлтандар қазақтың ешқандай жүздік бөлігіне кірмейтін Шыңғысханның тұқымынан тараған, қазақ даласына шашырап кеткен ерекше ақсүйектер тобына жататыны белгілі. Ал Тарақтыларға келсек, олар тарих сахнасына осындай атпен моңғол жаулауынан кейін жаңа рулық құрылымдар қалыптаса бастаған тұста шықты.

²² Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. -Л., 1934. -68-69 бб.

²³ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ том. 1-кітап. -169-170 бб.; Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. -68 б.

²⁴ Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Жалайыр. ҮІІІ том. 1-кітап. -72, 74, 76-77 бб.

Жоғарыда атап көрсеттік, тегінде Тарақтылардың бабалары Жалайыр төлеңгіттерінен бастау алатын тәрізді. Бұған таңдануға болмайды. Өйткені зерттеу көрсеткендей, төлеңгіттер кезінде іргелі ру болған. Олар тіптен ежелгі Қытай жылнамаларына да белгілі. Бұл айтылып отырған кейінгі қазақ төлеңгіттері емес, Шыңғысханға дейінгі Моңғол үстіртінде өзін арыс ел ретінде мойындатқан Жалайыр төлеңгіттері.

Дегенменде мынаны да ескеру керек, кейінгі қазақ төлеңгіттерінің ежелгі төлеңгіттер атауын алғаны күдік туғыза қоймайды. Мұның қалайша бұлай болғандығына нақтырақ назар аударар болсақ, тарихи деректерден там-тұмдап мәліметтер таба аламыз. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы былай деп жазады: “Төлеңгіт деген елдің нәсілі Алтайдағы Толет көліндегі Алтайский горный қалмақ, яғни Алтайдағы тау қалмағы деп орыстардың айтатұғын қалмақ нәсілінен. Біздің қазақ бұл орта жүздегі төлеңгіт деген елді арғындардың атасы Дайырғожаның құлы дейді. Ол сөз рас болса, қалмақты қазақ шапқанда тұтқын болған төлеңгіт қалмақ болады. Әбілғазы хан сөзіне қарағанда, ойрат атанған қалмақтан және хан төлеңгіті деген бір сөз бар, ол нағыз төлеңгіт емес, ханға жиылғандар деген сөз”²⁵. Мұнда Шәкәрім атамыз біраз мәселені ауыз әдебиетінің негізінде, ал кейбір деректерді ежелгі жазба мәліметтер негізінде араластыра беріп отырғанын байқау қиын емес. Дегенмен де бұл айтылғандарда біршама шындық бар.

Ежелгі төлеңгіттердің жұрнақтары ежелгі Жалайырлар тәрізді моңғол жаулауынан кейін бөлшектеніп кеткенін жоғарыда айттық. Осындай күрделі этникалық-саяси үрдістер барысында бұрын түркі тайпалары одағында болған, өздері де түркіге жататын төлеңгіттердің қалдықтары моңғол, кейініректе қалмақ құрамынан көрінетін болды. Бұл туралы Рашид-ад-диннің, Әбілғазының және Қадырғали Жалайырдың жазғандарында біршама баяндалған. Төлеңгіттердің ХҮІІІ ғасырда қазақ хандары мен сұлтандарының Алтайды жаулау барысында құдыққа айналдырылған ру болып табылатынын Н.А.Аристов та атап көрсеткен еді²⁶. Осы төлеңгіттер тегінде біз әңгімелеп отырған орта ғасырлардағы, моңғол жаулауынан бұрынғы Төлеңгіттердің жұрнақтары болса керек. Ал тарақ таңбалы жалайырлардың ежелден-ақ моңғолдарға қоңсы болып, қызмет жасағанын жоғарыда айтып кеттік. Сонымен қатар Тарақты-табынның да шығу тегі Орта жүзде “ноқта аға” Тарақты тайпасымен байланысып жатыр. Тегінде Тарақты-табындардың Тарақты тайпасынан бөлінгені туралы пікірдің қисыны бар тәрізді. Осы айтылғандардың бәрі жоғарыда кестеде келтірілген тарақ таңбалылардың тарихи тамыры моңғолдарға жақын “ұнаған воол” тобына алып баратындай.

Тарақ таңбалылардың ішінде әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай, Төлеңгіттердің (Долангалардың) тарихи тамыры тереңде болғандықтан және олар Х-ХІІ ғасырларда Жалайыр одағында елеулі рөл атқарғандықтан, осы аталған екі тайпа барлық Тарақтылардың атасы және тарихи тамыры десек қателеспейтін тәріздіміз. Олай болса, Орта жүздегі Тарақтының да түп атасы Төлеңгіт (Доланга) деген тұжырымға келсек, тарих тамырына нақтырақ бойлағандай болар едік. Ежелгі Төлеңгіттер (Долангалар) Жалайыр одағына қосылғандықтан, олардың түркі тайпасы екендігі күдік тудырмауы тиіс деп ойлаймыз. Ал моңғол, қалмақ атанып жүрген Төлеңгіттер осы этностар құрамына ежелгі Төлеңгіттер ыдыраған соң кірме болып кіргендер десек тарихи шындыққа жақындағандай болар едік.

Сонымен бұл айтылғандардан шығатын “тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйіні” жоғарыда аталғандай, қазақты құраған тарақ таңбалы ру-тайпалар ежелден-ақ моңғолдарға жақын болған, оларға қызмет жасаған “ұнаған воол” тобына жататындар десек жалған сөйлемеспіз. Өйткені ата-бабасынан бері, сандаған ғасырлар бойы моңғолдарға қызмет жасаған, өздерімен мал-жаны араласып жатқан түркі руларына Шыңғысхан ұрпағы, яғни төре тұқымдары өздерінің тарақ таңбасын берді.

КАЛЫШ А.Б.,

д.и.н., профессор КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

РОЛЬ ВНУТРИ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИИ В СТАБИЛЬНОСТИ БРАКА

Известно, что на полнокровную жизнедеятельность современной сельской и городской семьи казахов и других контактирующих с ним этносов полиэтнического Казахстана существенное влияние оказывают не только социальный статус главы семьи, но и всех остальных ее членов. Например, говоря о внутрисемейных взаимоотношениях в современной казахской семье, необходимо

²⁵ Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. -А., 1991. -39 б.

²⁶ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности //Живая старина, вып. III-IV. -98 б.